

Janez Menart

POSLOVILNE BESEDE

NA ŽALNI SEJI V SAZU dne 5. oktobra 1993

Pokojni akademik Matej Bor mi je bil prijatelj. Če bi se poslavljaj od njega v osebnem imenu ali v imenu njegovih prijateljev in ožjih znancev, bi o njem spregovoril kako drugače. Ker pa mi izbira nalaga, da se od njega poslovim v imenu članstva Slovenske akademije znanosti in umetnosti in še posebej v imenu njegovih kolegov iz umetnostnega razreda, naj se v teh svojih besedah omejim na ustaljeni okvir, ki se je v naši ustanovi izoblikoval za takšne trpke in bridke priložnosti.

Kljub temu bi najprej z žalostnim preudarkom ugotovil, da v zadnjih dveh, treh letih v vse hitrejšem zaporedju odhajajo iz naše narodne sredine ljudje, ki so v njej mnogo pomenili in jih bomo trajno pogrešali, pa čeprav vsakdo izmed njih zapušča za sabo neizbrisne sledove svojega dela, s katerim je na tem ali onem področju obogatil slovensko kulturno dediščino; in ki jih bomo vsaj v ožjih, prijateljskih, kolegijskih in družabnih krogih pogrešali tudi osebno, zaradi te ali one ljubeznive ali prijetne lastnosti, s katero so napolnjevali naše življenje, in če že ne drugače, vsaj s tem, da smo vedeli, da so nekje v naši bližini, da obstajajo kot zmerom dosegljive nesporne človeške vrednote, pa čeprav smo jih iz tega ali onega vzroka vse bolj poredko videvali med sabo. V naši akademiji je to boleče odhajanje zadnja leta še posebno prisotno v umetnostnem razredu. Razen našega dragega predsednika Milčinskega, ki je sodil v vse razrede po enako, in tako tudi v našega, smo v teh letih izgubili Božidarja Jakca, Gabrijela Stupico, Zdenka Kalina, Eda Ravnikarja, Antona Ingoliča, Ivana Potrča... In zdaj je povsem nepričakovano za vedno odšel iz naše sredine še Matej Bor. Pred dobrim tednom je še imel v dvorani PEN kluba predstavitev svojega zadnjega romana. Bil je dobro razpoložen in neverjetno luciden, tako da je lahko nadvse zbrano in zanimivo celo uro zdržema odgovarjal na zastavljena vprašanja, ne da bi bil kazal kakršenkoli napor. Zdaj pa ga nenadoma ni več. In naj je ta misel, ta »zdaj pa ga nenadoma ni več«, še tako izlizana – zaradi svoje naravne preprostosti kljub vsemu še najbolje izraža globino te žalostne resnice.

Z Matejem Borom je odšel od nas eden izmed najboljših umetniških pričevalcev svojega časa in eden najpomembnejših slovenskih besednih ustvarjalcev po letu 1941; in mislim, da ne bom pretiraval, če rečem, da tudi eden precej opaznih kamenčkov v mozaiku slovenske narodne zgodovine. To, da je v svojem življenju opravil, kar je opravil, je bilo v mnogočem odvisno od časa in okoliščin, ki so ga pahnila pred usodne odločitve, in seveda od njegovega značaja in prirojene nadarjenosti.

Matej Bor je bil seveda njegov sprva konspirativni in pozneje splošno uporabljeni psevdonim, tako da v širši javnosti ljudje na splošno sploh niso vedeli za njegovo pravo ime in priimek.

Rodil se je kot Vladimir Pavšič dne 13. aprila 1913 v Grgarju pri Gorici. Bil je sin orožnika, očeta še treh hčerá. Družina se je po prvi svetovni vojni zaradi italijanske zasedbe primorskih krajev za stalno naselila v Štorah pri Celju. Tam je sin Vladimir končal osnovno šolo, zatem v bližnjem Celju obiskoval gimnazijo in slednjič na ljubljanski univerzi leta 1937 diplomiral iz slavistike. Sprva se je zaposlil kot novinar, malo pred drugo svetovno vojno pa je dobil profesorsko mesto v Kočevju. A poučeval je le slabo leto, kajti po začetku vojne in okupacije je službo opustil in se umaknil v Ljubljano k staršema, ki so ju Nemci med prvimi izgnali s Stajerskega.

V Ljubljani je živel brez zaposlitve. Ker je bil zaradi dvakratnega pregnanstva izredno narodno zaveden, je ves svoj čas posvečal aktivističnemu delovanju za Osvobodilno fronto, ki je bila ustanovljena že kak teden po razpadu stare Jugoslavije. Kot mi je sam povedal, se je za to odločil brez najmanjšega obotavljanja. Kot preganjan Slovenec je namreč vedel, da taka usoda kot njegovo družino čaka ves narod, zato se je pridružil edinemu gibanju, ki je v svoj program sprejelo priprave za odpor proti okupatorjem. Ker je že pred vojno poleg gledaliških kritik pisal tudi pesmi, je zdaj, spomladi 1941, slab mesec po razpadu stare Jugoslavije, uporabil to svojo nadarjenost in začel pisati pesmi, v katerih je pozival na oborožen odpor. Slab mesec po razpadu sem poudaril zato, ker je Vladimir Pavšič svoje prve uporniške pesmi napisal sam od sebe že takrat, ko je še zmerom veljal pakt med Hitlerjevo Nemčijo in Stalinovo Sovjetsko zvezo, in ne šele po 22. juniju, ko je prišlo med njima do vojne in je Komunistična partija Jugoslavije pozvala jugoslovanske narode na oborožen odpor proti okupatorju. Pisal je prav vročično. Na željo svojega gimnazijskega prijatelja in literarnega mentorja Dolfeta Jakhela, ki je medtem odšel v partizane in postal komandir Grosupeljske čete, je v decembru leta 1941 preživel nekaj časa med partizani v gozdovih okoli Turjaka, iz teh doživetij je po vrnitvi napisal cikel Na partizanski straži in ga dodal drugim, že prej napisanim revolucionarnim pesmim, ki jih je februarja ilegalno izdal pod naslovom Previharimo viharje, najprej v ciklostirani, mesec zatem, maja, pa v tiskani obliki. Zbirka je izšla pod psevdonimom Matej Bor v pet tisoč izvodih in je takoj doživela izjemen sprejem.

Mesec dni po objavi zbirke je Bor odšel v partizane, kjer se je kot član Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS-a) pridružil političnemu in vojaškemu vrhu v roških gozdovih. A komaj je bil dobro tam, so Italijani uprizorili veliko ofenzivo. Bor se je z nekaj tovariši prebil skozi vse sovražne obroče in deloval med partizani na drugih področjih Dolenjske. Na zimo pa se je zaradi hujše bolezni zatekel v Ljubljano, ker je več mesecev preživel kot ilegalec. Pozno poleti 1943 se je za silo ozdravljen vrnil med partizane in po italijanski kapitulaciji v septembru postal propagandist v XV. diviziji, kjer je vodil igralsko skupino »Jasa«.

Novembra istega leta so mu domobranci ubili ženo Nino. Nina je bilo partizansko ime Erne Jamarjeve, študentke slavistike, s katero se je Bor spoznal že v Ljubljani, poročil pa se v partizanih. Iz te osebne tragedije so že tedaj in še pozneje nastale najlepše Borove intimne partizanske pesmi. Nastajale so vzporedno z njegovim pisanjem za partizansko gledališče, katerega umetniški vodja je postal. Toda vodstvu se je ljubezenska poezija zdela nepotrebna, tako da so te pesmi potem izšle po čudnih naključjih šele avgusta 1944 v neki ilegalni tiskarni na Gorenjskem, med

ljudi pa prišle šele po vojni, kajti gorenjsko naklado so razen štirih izvodov v celoti uničili domobranci, ko so odkrili tiskarno.

Matej Bor se je pozno jeseni 1944 ponesrečil na poti v svojo rodno Primorsko. Odpeljali so ga na zdravljenje k zaveznikom v Italijo. Po okrevanju je odšel v kratki že osvobojeni Beograd, kjer je postal vodja slovenske oddaje na tamkajšnji radijski postaji.

Po vojni je bil dopisnik Tanjuga v Rimu in opravil še nekaj kulturno-političnih misij, nato pa se za stalno vrnil v Ljubljano. Demobiliziral se je s činom majorja. Do leta 1947 je zatem služboval na ministrstvu za prosveto Ljudske republike Slovenije, zatem pa kot direktor Drame Slovenskega narodnega gledališča v Ljubljani. Toda leta 1948 je dal na program svojo dramo Vrnitev Blažonovih, ki je zaradi preveč stvarnega prikaza tedanjih razmer na vasi obstala na sporedu samo pet večerov, Matej Bor pa je moral odložiti ravnateljstvo drame. Odločil se je za poklic svobodnega književnika ter se poslej do upokojitve in še zatem preživljal s pisanjem, še zlasti s prevajanjem. Ustvaril si je družino, se iz Ljubljane preselil v Radovljico in tam ostal do svoje smrti.

Leta 1965 je bil izvoljen za rednega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Vzporedno z umetniškim delovanjem je vrsto let opravljal tudi več pomembnih družbenih zadolžitev. Od leta 1959 do 1961 je bil predsednik Društva slovenskih književnikov, od 1965 do 1968 pa predsednik Zveze pisateljev Jugoslavije. Po njegovi zaslugi se je ta organizacija v tistem času izrazito decentralizirala. Bil je tudi pobudnik za oživitev slovenskega PEN kluba, čemur je zvezna politika precej nasprotovala, saj je v tem videla zasnove političnega konfederalizma, ki se je pozneje pokazal tudi v ustavi iz leta 1974. V letih od 1962 do 1966 je bil Bor prvi predsednik obnovljenega slovenskega PEN-a, ki je leta 1965 pod njegovim vodstvom organiziral na Bledu svetovni kongres PEN klubov, kar je bila tedaj precej kočljiva politična zadeva in pomembna promocija samostojne slovenske kulture. Zelo pomembna je bila v perspektivi tudi Borova pobuda za ustanovitev gibanja za varstvo okolja, čemur je bila oblast prav tako izrazito nenaklonjena.

Pri dosedanjem opisu Borovega življenja in dela sem se s poudarkom pomudil predvsem pri njegovi zgodnji partizanski poeziji, s katero se je najbolj živo zapisal v kulturno zgodovino in celo v zavest najširših družbenih plasti. Ta izjemni sloves partizanskega pesnika je bil tolikšen, da mu je po svoje celo škodil. Še precej časa, pa vse do današnjega dne je namreč pozornost bralcev nekako odvrčal od njegovih intimističnih in refleksivnih pesmi, ki jih je pisal nekaj že med samo vojno, še več pa po njej. Če se danes ozremo na njegovo poznejše pesniško delo, vidimo, da je v svojem bistvu predvsem imeniten lirik, pesnik ljubezenskih in filozofsko refleksivnih pesmi in da se je po svojem partizanskem obdobju družbenih vprašanj okrog sebe dotaknil le še v pesnitvi Šel je popotnik skozi atomski vek in nekaj malega še v satiri, predvsem še v basnih in epigramih, sicer pa pisal predvsem ljubezensko liriko in refleksivne pesmi o človekovih večnih vprašanjih.

Poleg obeh že omenjenih partizanskih izdaj, ki ju je po vojni leta 1946 združil in nekoliko razširil v zbirki Pesmi, je namreč že kmalu zatem, leta 1951, izdal zbirko liričnih pesmi Bršljan nad jezom, leta 1958 predvsem refleksivno liriko pod naslovom Sled naših senc, zatem pa poleg številnih ponatisov in izborov, že v svojih poznejših letih, še miselno impresionistične Podoknice tišini (leta 1983) in dve leti zatem knjigo stotih izbranih epigramov, ki jih je potem pisal še vse do zadnjega časa. K temu je treba prišteti še pet pesniških zbirk za otroke, ki pa so bile s svojimi satiričnimi podtoni marsikdaj namenjene prej odraslim kot otrokom, saj so mnoge

pesmi precej opazno cikale na družbene in še posebej politične grehe obdobj, v katerih so nastajale.

Seveda pa Matej Bor ni bil samo pesnik. Vse življenje je pisal tudi gledališko, filmsko in televizijsko dramatiko, (v prozi in v verzih), romane in novele, na začetku svoje literarne poti tudi izvrstne gledališke kritike in eseje. Tako je od dramskih besedil že v partizanih leta 1944 napisal skeča *Gospod Lisjak* in *Ječa* se je odprla, krajšo igro *Težka ura* ter celovečerno igro *Raztrganci*. Po vojni pa igro *Vrnitev Blažonovih* (1948), dramo *Kolesa teme* (1953), komedijo v verzih *Vesolje v akvariju* (1955), dramo *Pajčolan iz mesečine* (1960), igro *Ples smeti* (1969), dramo *Šola noči* (1972), izvajano na TV, »tragično farso« *Popoldanski počitek* (1977) in farso *Gospod Bog na svoji zemlji* (1991). Poleg tega je napisal več filmskih scenarijev, od katerih pa je bila posneta le *Vesna* (1954), ki je dosegla izjemen uspeh, medtem ko je v verzih napisani scenarij *Bele vode* iz leta 1950 izšel samo v knjižni obliki.

Prozna dela je napisal štiri: roman *Daljave* (1961), roman *Odloženi* (1980), zbirko novel *Jonko* in druge novele in zdaj pred slabim mesecem svoje poslednje delo roman *Martinova senca*.

V nasprotju s tem, da se je Bor po svojem partizanskem obdobju v poeziji z izjemo satir in pesnitve *Šel je popotnik skozi atomski vek* umaknil v intimistično in refleksivno poezijo, je v večini svojih dram obravnaval družbene probleme, v vseh svojih proznih delih pa nerazrešena psihološka vprašanja minulega vojnega časa. Vsem tem delom je skupno to, da pisatelj v njih povsod išče resnico, se bori proti moralni dekadenci, proti odkliku od zdrave resničnosti, proti snobizmu in cinizmu, in da nekonformistično kritizira družbene in še zlasti politične zablode svojega časa ter se trudi najti nove poglede na voluntaristično in formalistično odključana vprašanja. Da bi se mu to posrečilo, pa obenem išče in odkriva nove miselne in oblikovne prijeme, s čimer so njegova dramatska in prozna dela prinesla v povojno književnost marsikaj novega tudi po tej strani.

Ob izvirnem ustvarjanju je Bor znaten del svojega življenja posvetil tudi prvodni dejavnosti, še zlasti prevajanju verzov. Iz nemščine je prepsnil *Bodenstedtove Pesmi Mirze Šafija*, iz hrvaščine Krklečeve *Telegrafske basni*, iz angleščine pa prevedel 18 Shakespearovih dram ter obenem poskrbel za celotno izdajo vseh dramatskih in pesniških del tega velikega angleškega ustvarjalca.

Matej Bor je za svoje umetniško delo že za življenja prejel mnogo vsestranskih priznanj. Posrednih s tem, da je bil ravnatelj Drame SNG v Ljubljani, predsednik Društva slovenskih književnikov, predsednik Zveze pisateljev Jugoslavije in prvi predsednik slovenskega PEN-a; neposrednih pa s sprejemom v SAZU, z izvolitvijo za dopisnega člana Jugoslovanske (zdaj Hrvaške) akademije znanosti in umetnosti, z dvakratno dodelitvijo Prešernove nagrade in s prejemom nagrade AVNOJ-a, ki je v drugi Jugoslaviji veljala za najvišje literarno priznanje. Poleg tega je bil kot zaslužna in pomembna osebnost med vojno član SNOS-a, po njej pa član Sveta republike Slovenije, nositelj Partizanske spomenice 1941 in odlikovanec z Redom dela z rdečo zastavo.

A družbena veljava in priznanja, pa naj bodo še tako zaslužena, se hitro izgubijo v času. V njem ostaja le tisto, kar se zmerom sproti obnavlja v ljudeh s svojo znova in znova obujano prisotnostjo. Ta žlahtni privilegij ima med človeškimi prizadevanji še v največji meri umetnost, seveda le tedaj, če je prava, če je resnično človeška, taka, da jo ljudje zmerom znova potrebujejo za svojo uteho med bridkostmi sveta. In Matej Bor ima človeku ponuditi in dati marsikaj, še zlasti v svojih pesmih. V slovensko pesniško zakladnico vseh časov, preteklih in sedanjih, je

prispeval celo vrsto antologijskih pesmi, ki govore enako prepričljivo tudi zunaj časa in prostora, v katerem in za katerega so bile napisane.

V zdajšnjih spremenjenih družbenih razmerah postavljajo nekateri konjunkturni kulturniški razsodniki (tako kot druga) pod vprašaj tudi Borovo umetniško delo. Vsaj jaz bi dejal, da prenašajo in zama. Po eni strani drži dejstvo, da se je to, kar se je zgodilo, pač zgodilo, in da se tega preprosto ne da izbrisati. Ker govorim o Boru, bi v zvezi s tem dejal, da se Hej brigade pač ne dá izbrisati. Po drugi strani pa izkušnja uči, da pravo umetniško dejanje obdrži svoje kvalitete ne glede na ideološko in politično presojanje. In marsikaj tega, kar je ustvaril Bor, bo zmerom ohranilo svoj spomin in marsikaj tudi svojo ceno. Na primer tale njegova pesem V poletni travi, ki naj jo preberem v slovo, v slovo našemu stanovskemu kolegu in svojemu prijatelju.

Tako boš ležal, kot ležiš
le malo globlje,
in z zêmljo živel, kot živiš,
le malo globlje.

Le malo globlje, a vendâr
dovolj globoko,
da ne dosežeš več teh trav
s to svojo roko.

In čas bo hitel. Znova bo
stoletje mimo
in k tebi leže, kar živi
in kar živimo,

Ne da bi mislil kdo še kdaj,
kaj bo ostalo
za nami, in ostalo bo
le bore malo.

Sled naših senc in tamkaj spod
morda lobanje,
ki prst, dokler jih ne zdrobi,
bo lezla vanje

in jih razganjala, kot jih
je duh nemirni
nekoč, ko zrl je iz njih
v svet neizmerni.

Ljubljana, † 29. 9. 1993